

T 397

ТЕРОР ОКУПАТОРА У ЛОГОРИМА
У БОРУ
1942 — 1944.

349.211
341.322

ТЕРОР ОКУПАТОРА У ЛОГОРИМА У БОРУ 1942—1944.

10 JUN 2010

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ЗАВИЧАЈНЕ СРБИЈЕ
Ист. бр. I-248
В О В 337

10 JAN 2010

Бор, маја 1982.

Бор је са својим многобројним логонима, саобраћајницама и другим објектима у изградњи на ширем подручју источне Србије, био за време II светског рата једно од највећих радилшта у Европи на коме је масовно коришћен принудни рад осуђеника, интернираца и ратних заробљеника. У настојању да за потребе своје ратне привреде и војне индустрије обезбеде што више бавра и других важних сировина, Немци су довели на принудни рад у Бор велики број осуђених бораца и сарадника НОП-а из свих крајева наше земље, као и интернирце и ратне заробљенике из неколико европских земаља.

Овај принудни рад, праћен најсуровијим терором окупатора и његових сарадника, донео је многа страдања и велике људске жртве. И у борби против ове присилне експлоатације и против окупаторског режима, који је ту експлоатацију спроводио, пали су многи логораши — сарадници НОП-а.

У знак сећања на пале борце и сараднике НОП-а и на жртве фашистичког терора за време принудног рада у Бору, поводом 9. маја — Дана победе над фашизмом, на месту бившег логора „Берлин“ подигнуто је спомен-обележје, чији су аутори арх. Лидија Поповић и арх. Мирослав Новачевић. У изградњи овог спомен-обележја учествовали су радни колективи Јаме, ГРО „Слоге“ и Ливнице банарних легура.

Немци су још у првим данима окупације увели принудне мере ради обезбеђења сигурне радне снаге за потребе Борског рудника. Низом наредби окупаторске и нивислишне власти враћен је у Бор део бивших радника из других места, а предузете су мер да се и из немачког заробљеништва ослободе они радници који су се раније налазили на кључним местима у предузећу. У исто време забрањено је да се радници из рудника и топионице померају на друга радна места. Спроведен је и низ мера за ограничење кретања, како би се спречио одлазак радника из Бора. Да би се обезбедио мир и осигурала несметана експлоатација рудника, спроведене су мере застрашивања становништва, путем анција казнених експедиција, бомбардовања и спаљивања околних насеља, узимања талаца и јавних стрељања учесника и сарадника НОП-а.

Упоредо са овим мерама Немци су се ангажовали да преко Недићеве владе трајно реше проблем радне снаге за Борски рудник. На њихов захтев Недићева нивислишна влада је крајем 1941. године донела наредбу о обавезном раду и радној служби¹, а средином наредне године уведен је и принудни рад.

Принудни рад третирао се као казнена мера окупатора и односио се на одређену категорију

¹ Наредба Недићеве владе бр. 224 од 14. децембра 1941. године.

Објекти логора „Минхен“

радника, која је била смештена у посебним, тзв. штраф и КЦ логорима.

Принудним радом канџавани су, пре свега, борци и сарадници НОП-а, као и они радници који се нису одазвали радној служби, односно обавезном раду или су такав рад напустили пре одређеног рока. Поред тога, принудним радом канџавани су и сви они грађани који се нису придржавали уведених прописа или нису извршавали неку другу обавезу према окупатору. Такав рад, као казнена мера, проширен је касније и на политичке интернирце, као и на стране ратне заробљенике.

Мада се принудни рад односио само на одређену категорију радника, окупатор је многе мере принуде проширио и на радну службу, односно на обавезни рад. Ограничењем слободе кретања и запошљавања и разним санкцијама окупатор је, уствари, спроводио експлоатацију целокупне радне снаге у Борском руднику. Отуда појам принудног рада добија овде много шири смисао и значење. Ипак, када се ради о терору окупатора у Бору и о жртвама тог терора, онда је он више дошао до

Логораша у логору „Грач“

израњаја у логорима за принудни рад, то јест у казним КЦ и штраф-лагорима. Изузетан је био логор „Берлин“, који се званично третирао као радни, а по свом унутрашњем режиму био је један казним логорима.

Прве групе радника доведене су на принудни рад већ у јуну 1942. године. Били су то углавном млађи људи из западне Србије и из других крајева, који су по назни, најчешће због учешћа и сарадње са НОП-ом, били упућени на принудни рад и доведени у логор „Грач“ и „Минхен“ на Црном врху.

У исто време стигле су у Бор и друге групе радника на основу обавезе о радној служби, које су Немци ангажовали на изградњи нових логорских објеката и на раду у руднику.

Управе логора „Грач“ и „Минхен“ су од почетка завеле строг режим у логорима и на радлиштима. Већ у првим данима у логору „Грач“ стражари су пред целим стројем претурили и убили једног радника, који се побунио због лоше хране и позвао и друге раднике да не узимљу јело са на-

зана. Али, и поред строгог логорског режима и стражарског обезбеђења, радници су у све већем броју бегали из ових логора. Преко чланова НГП и СНОУ-а припремљена су и писана упутства за бекство из логора „Грац“².

И у логорима радне службе у Бору број бегунаца се повећавао. Због тешких услова рада, лоше хране и смештаја, многи обезвешани радне службе напуштали су борска радилишта и враћали се илегално у своја места. У месечном извештају немачке управе рудника за јули 1942. године о томе пише: — „Нажалост, насупрот овом приливу радника, стоји и одлив, који се упркос свим полицијским мерама није могао спречити“³. У тим извештајима Немци су и сами констатовали да је снабдевање радника лоше и да је њихов живот тежан⁴, али ништа нису предузели да се ти услови измене.

Са тим лошим условима живота и рада радника на обавезном раду била је упозната и Недићева независна влада, па је и сам председник владе Милан Недић, био принуђен да једним поверљивим анкетом нареди министру за социјалну политику и народно здравље да формира посебну комисију која ће проучити ово стање у Борском руднику. У том писму Милан Недић признаје да . . . „радничтво тамо изложено је страшној експлоатацији и физичком мучењу, голи су и боси. Хигијенски пак прилине су испод сваке критике. Ово стање утиче на стање свих радничких редова“⁵.

Тавно стање није се, међутим, променило ни после ове Недићеве интервенције, па је началник ондашњег округа зајечарског, једним поверљивим писмом поново обавестио Милана Недића да су ус-

2) Себастијан В. Мајсторовић из Уба и В. Алексић из Целева (Фонд меморијалне грађе Марксовог центра ОК СРС у Бору)
3) Борски рудник у време другог светског рата, др. грађ. кт. XXIII, фонд „Халкопа“, „Бакор“ у Бору, Бор 1981, стр. 127.
4) Исто, стр. 128.
5) Писмо Милана Недића, Фонд Државне комисије за утврђивање ратних злочина, бр. 14487 (неофицијално).

Нојхаузена, поред осталог стоји: — „да је број недостигајућих радника поприлично неподношљиве размере. Упркос обимним указивањима, овдашњим полицијским органима још није пошло за руком да раднике задрже на редовном послу. Стога је донета одлука да се у Бору подигне логор принудних радника“⁶.

Спроводећи принудни рад као казнену меру, Немци се више нису старали о побољшању услова живота оног дела радне снаге који је под називом доведен у Бор. А називом принудног рада могли су, поред учесника и сарадника НОБ-а, бити обухваћени и под страном враћени у Бор и они радници који су раније самовољно напустили радилишта, односно који нису до краја извршили обавезу радне службе. Касније је принудни рад, противно међународним правним нормама, проширен и на политичке интернирце и ратне заробљенике.

За принудни рад важио је од почетка посебан режим. Нису постојала никаква ограничења у погледу обима и начина експлоатације ове категорије радника, нити било каква одговорност за казнене мере које су примењивали управа логора, стражарско особље и немачке старешине у руднику.

У штраф-лагеру „Брин“, чији су се објекти налазили у ограђеном кругу испод старе железничке станице (на данашњем паркиралишту испред улаза у топлионицу), радно време је почињало у шест часова ујутру, а трајало је сиоро читав дан. После осмочасовног рада у руднику, ишли су радници из прве смене и на друга радилишта по подне, још по 3 — 4 часа. На рад се ишло по групама од по 10 људи, уз пратњу двојице стражара или је читаву смену водило више странака. То су у почетку били румунски фолксдојчери, а касније су стражарску улогу преузели недићевци. Радилиште је било на површинском копу, а радило се на уситњавању

6) Борски рудник у време другог светског рата, Зборник, описне грађе, кт. XXIII, изда. часописа „Бакор“, Бор, 1981, стр. 135.

Бараци логора „Југ“

лови у борским радним логорима и даље лоши.⁷ Сличан извештај даје касније и инспектор Недићевог министарства за унутрашње послове Милоје Ноца. И он извештава из Бора да је храна лоша, да је радничтво голо и босо, да нису обезбеђени ни најужнији хигијенски услови и да има појава тешког тифуса.⁸

У наредној години доведене су у Бор нове групе радника, али је због лоших услова рада и живота стално растао број бегунаца са борских радилишта. Немачка управа рудника нашла се пред веома сложеним проблемом како обезбедити сигурну радну снагу за све веће потребе предузећа.

Изаз из такве ситуације нађен је у формирању посебних логора за принудни рад, из којих ће се радници под страном водити на посао. У извештају од 15. септембра 1942. године, којим је управа рудника о томе обавестила немачког генералног опуномоћеника за привреду Србије, Франца

7) Писмо началника Округа зајечарског, исто фонд.
8) Исто.

Презивка у Штраф-лагеру

и утовару руде. Рад је био веома напоран, а храна лоша и недовољна, па су слаби и изнемогли појединци при повратку у логор падали на стазама, које су водиле преко стрмих етапа. Било је међу њима и повређених, али се странари нису на то обазирали. Колона је стално понуријавана, а странари су тукли све зростале из колоне, не штедећи ни оне који су пружали помоћ слабијима.⁹

Још је теже било на другим радилиштима у руднику, на старом петом и седмом хоризонту. Са слабом одећом и обућом, у руднику се радило у влажним условима и без неопходне техничке заштите. Немачко надзорно и стражарско особље могло је и овде да по свом нахођењу казнива раднике физичким казнама, смањеним следовањем хране и другим мерама.

9) Себастијан Мајсторовић из Уба (Фонд меморијалне грађе Марксовог центра ОК СРС у Бору)

После радног времена, малтретирања радника настављала су се у логору. При томе су коришћене најразличитије методе, као што су „набљн сион“, „суво плавање“, „ноћне трне“, „игре уз музику“ и др. Све ове групе или појединачне „игре“ биле су праћене псовнама и тучом логораша од стране немачких стражара. Колону логораша, која је трчала у круг, стражари су тукли моткама или корбачима, по глави, по леђима или по рукама, при чему су такве сцене понављале и снимале са крова логорске баране. Немци из управе логора су се опкијали, а онда су усред ноћи будили и истеривали раднике из барана, тучући их кроз ходник до излаза, а онда утеривали на супротни улаз, дочекујући их опет батинама.¹⁰

Због тешких услова рада у руднику и малтретирања радника, било је више покушаја бекства из овог логора, али је само неколико успелих. У току лета 1943. године, користећи непанују стражара, побегла је са радилишта једна група од 12 Нордунаца. Међутим, бекство је убрзо открито, а немачко потере убиле су већину из ове групе. Само су четворица успела да преко Тилва mine побегну из Бора.

Бекства из логора отежавали су, не само његова висока ограда и стражарско обезбеђење, већ и читав систем објеката са војним посадама који су се налазили око Бора. Са свих страна Бор је био опасан бундерима који су међусобно били повезани бодљикавом жицом. Изван тога заштитног појаса налазио се други простор, такође несигуран и опасан за одбојне раднике због деловања четника Драме Михајловића. Као и остали сарадници окупатора, четници су били упознати да се на принудном раду налазе у казним логорима и заробљени партизани и други учесници НОП-а, па су због тога бекства из овог логора била веома ризична.

¹⁰ Исто.

Логораш у логору „Сенер“

његов унутрашњи режим, моње се претпоставити да је у њему било и других жртава. Али, о томе за сада нема никаквих података.

Непотпуни су подаци и о злочинима окупатора у другим сличним логорима изван Бора, који су, иначе, били под заједничком немачком управом. Немци су, наиме, планирали да се Борски рудник развија и проширује у саставу великог комбината за производњу бавра и сумпорне киселине, који је требало градити код Костолца на Дунаву. Због тога су на читавој траси пруге од Бора до Костолца подигнути многобројни логори. У њима од њих било је сарадника НОП-а и Јевреја на принудном раду. Такви логори имали су посебан унутрашњи режим, а услови рада били су далеко тежи.

У једном од костолачких логора, на Малој ади, на принудном раду налазили су се почетком 1942. године Јевреји из Војводине, а нешто касније дотерано је и неколико група заробљених партизана и сарадника НОП-а из Босне (око 800 људи). Они су живели и радили у веома тешким условима. До

И у другом казном КЦ логору, чији су се објекти налазили у кругу предузећа, на ивици површинског копа био је сличан унутрашњи режим и исти услови рада на радилиштима. У 14 барана овог логора, поред сарадника НОП-а и политичких интернираца из разних крајева наше земље, налазили су се и антифашисти из других земаља, које су Немци осудили на принудни рад. Сваки логораш на леђима и на коленима носио је знак КЦ, који је био исписан масном белом бојом.

Из овог логора ишле су по сменама веће групе логораша под страном до оближњег улаза у рудник, а радилишта су била на петом и седмом хоризонту. По неколико стражара остајало је у јами са сваном сменом, због обезбеђења радилишта и због контроле рада логораша. Они радници који су били у првој смени и овде су добијали додатне поподневне послове.

Туча и малтретирање били су и у овом логору честа појава. Логораша су тучом понуђивани да раде или су кажњавани за неки прершај. Али, веома често разлога за кажњавање није ни било. Логораша су тучени просто зато што се знало да су на принудном раду због неке политичке кривице.

После радног времена тучу и малтретирање настављали су логорски стражари и немачке старешине, често много суровије него на радилиштима. Немци су и овде кажњавали појединце или читаве групе логораша у току дана или усред ноћи најразличитијим казнама, па је бораван у логору понекад био много тежи него рад у руднику. У овом логору досуђиване су смртне казне, које су извршаване у близини логора или на периферији Бора. У јануару 1943. године стрељане су на ивици површинског копа две групе од 12 логораша, који су се једва кретали од претходних мучења и исцрпљености.¹¹ Имајући у виду нарантер овог логора и

¹¹ Селена Мила Авалба из Бора (Фонд земљорске граде Маркситичког копра Бор).

Логорске баране у Костолцу

данас није тачно утврђено колико је стварно људи прошло кроз ове логоре и шта се све са њима догодило. Зна се да су Јевреји на Малој ади у време великих поплава били уништени воденом стихијом и да су многи интернирци из Босне убијени или су умрли од насиља и терора логорског особља. Једна група интернираца, махом заробљених босанских партизана, уморена је грозном смрћу. Они су били затворени у једном шлепу и ту остављени да умру, од глади и жеђи. Немци су насипали тај шлеп потопили.

Терор и злочини окупатора и његових сарадника испољили су се и у појединим радним логорима, као и у логорима у којима су се налазили ратни заробљеници. Од прогона немачког Гестапоа и органа Недићеве специјалне полиције, нису били поштеђени ни радници на обавезном раду, као ни остали радници у Борском руднику. Сви они који су били осумњичени или осуђени због сарадње са НОП-ом, нашли су се у борским или зајечарским затворима, или су били ликвидирани у њеном

од познатих немачких назамата (на Бвџици, на Црвеном крсту и др.), а нени од њих били су жртве црних тројки четничког Тимочког корпуса.

О ондашњим приликама у Борском руднику, поред сећања савременика, има и писаних извештаја објављених у билтенима НОП-а. Тако у чланку који је априла 1943. године објавио „Глас јединственог народноослободилачког фронта Србије“, под насловом „Тотална мобилизација — принудна радна служба“, о тешким условима живота радника и о злочинима окупатора и његових сарадника у Бору пише: „Створена је идилја о Борском руднику и о раду који се тамо спроводи под војничком дисциплином хитлеровске организације ТОТ-и све тобоже само да се ради о интересу 'мајке' Србије . . . Али, иза свега тога пробила се вулканском снагом истина на површину. Крута стварност немилосрдно туче по свим препређеним ланцима недишештине. Бор, глад, ваши, болести, тифус, масовно умирање, пренапоран рад, малтретирање и зверски прогони. Разочарење наивних. Очајање колебљивих. Отпор и бежање одлучних. Ето то је груба стварност. Све друго је маскирање“.¹³

И у другом чланку, под насловом „Ми све памтимо“, има сличних података о тешким последицама принудне експлоатације и о злочинима окупатора у Бору: „Памтимо Борски рудник, живу гробницу, гору од сваног панла, где људи црнасају од глади, постају зрчени лешеве од легаваг тифуса и других болести . . . Прено 7.000 радника у окну, а прено 20.000 на површинским радовима аргатују и умиру. Повећава се сваки даном број присилно доведених робова, али се много више повећава број гробова . . . Из тога рудника ужасних патњи

¹³ Глас Јединственог народноослободилачког фронта Србије, бр. 3 — 4, март — април 1943. године

ше земље (из Војводине) и из других земаља.¹⁴ Највише Јевреја било је у логору „Берлин“, који је био изграђен на узвишеном простору близу данашњег насеља „Брезони“, код новог извозног омана Јаме Рудника банде у Бору. Подигнут крајем 1942. године, овај логор могао је у десетак својих објеката да прими прено 2.500 људи, па је служио и као прихватни за нове групе Јевреја које су било распоређене у 16 других радних логора у Бору и околини. Највише их је било у логору „Инсбрун“, „Минхен“, „Форалберг“, „Брегенц“, „Вестфален“, „Хајдену“ и др.

Упућени из Војводине (из Бачке), из Мађарске и из окупираних делова Чехословачке и Румуније, око 7.000 Јевреја су у Бор стигли у четири већа транспорта, у времену од јула до октобра 1943. године. Смештај је био по дрвеним баракама. У свакој бараци било је по 300 — 400 људи, а у посебним баракама била је смештена логорска стража, састављена од мађарских војника и официра, кухиња, трпезарија и амбуланта.

У Бору радилишта за ове раднике била су на површинском копу. Радило се на регулацији Борске рене, на утовару руде, на тунелу испод Тилва мике и Тилва Рош — тзв. Dutchlass, и на другим пословима. Друга радилишта била су на траси пруге Бор — Жагубица, прено Црног врха.

И на овим радилиштима радило се у отежаним условима и са слабом техничком заштитом. Поред тога, и исхрана је била слаба и недовољна, а и ту предвиђену количину намирница потраждали су мађарски војници из логорске стране и командно особље.

¹⁴ Наредба Мађарског краљевског министарства ланованства бр. 11149 од 2. јула 1943. године

Група логораша у Бору испред кућишта

и смрти хитлеровци ваде суво злато. Како би се то могло заборавити? Нинада“.¹⁴

Немци су у логорима и на радилиштима Бора злостављали и ратне заробљенике, нарочито совјетске и италијанске, којих је највише било у 1943. и 1944. години. Само италијанских ратних заробљеника било је преко 8.000. Они су обично радили на тешким пословима у руднику или на изградњи нових објеката. Због лоше хране, слабе одеће и обуће и веома напорног рада, у тешком су положају били и сви остали ратни заробљеници које су Немци довели у Бор (Пољаци, Белгијанци и Холанђани), као и интернирци из Грчке (из Кавале), па је и међу њима било бегунаца. Нени од њих прикључили су се партизанским одредима и учествовали у даљим борбама за ослобођење наше земље.

Од свих радних логора, најпознатијих по злочинима и терору били су ипак они у којима су се налазили радници јеврејског порекла, које су Немци довели у сарадњи са мађарским властима из на-

¹⁴ Исто, стр. 4

Норумпирана логорска страна у логору „Берлин“ продавала је касније логорашима за новац или је размењивала за њихове личне предмете од вредности, хлеб и друге намирнице, па су у прво време на тај начин допуњавани оброци. Касније таквих могућности није било, па су се оброци свели само на логорске порције.

Намњивања у логору „Берлин“ примењивана су првих дана. По доласку потпуковника Марањија за команданта логора, намњивање је још више узело маха. За најмању грешку логораша су намњивани вешањем за руке, које су претходно биле везане на леђима једна за другу. За извршење ове казне била је у кругу логора подигнута једна греда са кунџама о које су намњеници вешани. Тело је претходно подигнуто на танву висину да стопала не додирују земљу. У том положају намњеници су остајали по 2 — 4 часа. Са нуке су људи скидани често онесвешћени, а последице су се осећале касније још 8 — 10 дана. Ова казна била је раније позната само још у Мађарској.

Поред ове казне, у логору „Берлин“ примењивано је и затварање у трап за кромпир, бативање логораша, малтретирање појединаца или група и сл. За одређене преступе у овом логору досуђиване су и смртне казне. Познати будимпештански уметник, сликар Чилага, био је ухваћен да пише илегално писмо у коме је била нацртана наративна команданта, зликовца Марањија. По личном наређењу самог Марањија њега су без икакве осуде вешали за руке по осам сати дневно, тако да је већ после неколико дана изгубио разум. Уметник Чилага био је затим изведен и убијен ван логорског круга од стране једног мађарског десетара.¹⁵ За илегално писмо, које је намеравао да пошаље својој родбини, био је осуђен од стране логорског војног суда на вишегодишњу робију лого-

¹⁵ Сећања Пана Шолбергера из Ноок Сада (Фонд немачке гробе Марксистичког логора у Бору)

раш Золтан Биро, с тим да ову назну издржи по завршетку рата.¹⁷ Дописивање са родбином било је у овом логору само у почетку дозвољено, с тим што су писма ишла преко немачке и мађарске војне поште. Насније је и то било забрањено, па су се логораша сналазили на разне начине, ризикујући да буду најстроже кажњени од стране логорског војног суда.

Војни суд је, иначе, стално заседао и осуђивао логораше, без обзира на тада важеће законе и на своје стварне компетенције. За понушај бекства једна група логораша била је осуђена на смрт и јавно стрељана 22. јула 1944. године на обилнјем логорском гробљу. Појединим логорашима временске назне преиначене су у смртне назне. Пред само повлачење Немци су, септембра 1944. године, стрељали изван Бора, у близини циглана, још 23 логораша, међу којима је било и Југословена. Њихови посмртни остаци, као и посмртни остаци осталих логораша, сахрањени раније на јеврејском гробљу код логора „Берлин“, пренети су после ексхумације 1968. године и налазе се у заједничкој спомен-ностурници на новом борском гробљу.

И поред веома тешких услова, успостављена је веза логораша са спољним светом. Захваљујући тим везама било је више успешних бекства из овог логора. Није мали број оних логораша који су се после бекства прикључили партизанским јединицама и до краја рата учествовали у борбама за ослобођење наше земље.

Међутим, већина логораша остала је у Бору до последњих дана окупације. Појачана дејства јединица НОВЈ у источној Србији донела су нове тешкоће окупатору и управи рудника у Бору, па је

¹⁷ Селмава Золтана Бироа (Фонд немачке грађе Марксистичког центра у Бору).

Стрељани логораш

12. септембра 1944. године обустављена производња у свим погонима предузећа. У међувремену стигла је и наредба немачке више команде о ликвидацији логора. Немци су намеравали да све логораше јеврејског порекла пребаце у Немачку, где би наставили рад.

Повлачење првог ешалона од 3.600 људи почело је 17. септембра 1944. године. Колона је ишла лежице преко Петровца на Млави, Мало Нрсне и Београда, па даље преко Панчева, Титела и Црвенке. Ова велика поворна прешла је дуги пут од неколико стотина километара од Бора до Баната, под изузетно тешким условима. Мучени глађу, тучени и малтретирани од стране немачких странака, исцрпљени људи из колоне заустављали су се само онда када је одред странака издвајао за стрељање групу крајње изнемоглих или непослушних, који су се усудили да од мештана узму добачени комад хлеба или да поједу исцрпљене остатке нукуруза или прсног купуса. За 18 дана, колико је трајало путовање од Бора до Црвенке, било је ликвидирано преко 300 људи. Друга већа група из ове колоне од преко 700 људи била је ликвидирана у кругу циглане у Црвеници, у току ноћи 4. и 5. октобра.

Пошто су блокирали круг циглане, Немци су приступили убијању по групама од 15 до 20 људи. Издвојене групе Немци су у току ноћи стрељали или убијали кундацима и мотнама, бацајући жртве често још живе у јаму, па су онда са једног узвишења на њих бацали ручне бомбе да би их дотунали.¹⁸ Посмртни остаци ових логораша ексхумирани су 1957. године и пренети на јеврејско гробље у Сомбор.

Остатак ове велике групе од 1.700 људи продужио је пут према Баји. Успут су Немци наставили убијања у етапама, па се колона смањивала и само је њен мањи део стигао до немачких логора Флосенбург, Бухенвалд и Оранијебург. Од њих су само неки дочекали дане ослобођења.

¹⁸ Масовно стрељање Јевреја у Црвеници, Јеврејски музеј Београд, арх. рег. бр. 2170.

Личне ствари убијених логораша нађене у заједничкој гробници у Црвеници

Већи део тог другог пута смрти прешао је заједно са осталим логорашима из Бора и познати мађарски песник Миклош Радноти. На том путу настали су његови најпотреснији стихови, последња остварења овог великог песника. У својим стиховима у виду порука са пута, уписаним у свешцици са натписом „Авала 5“, Радноти сведочи о тешким страдањима логораша, предсказујући у исто време и сопствену погинућу. Тако у четвртој разгледници, насталој после двонедељног путовања из Бора, он пише:

... „Сруши се крај њега, тело се преврну,
већ згачено беше но струна на мразу.
Метан у потиљак, — Овако ћеш и ти —
Шалнух себи — полегни на стазу.
Трпљење процвета у смрт што моли, —
Der spring noch auf — зачух над собом.
Криво блато у уху ми снови“.¹⁹

¹⁹ Миклош Радноти: „Борска белешница“, Бор, 1979, стр. 49.

Неколико дана касније, 8. новембра 1944. године, Раднотија и још 21. логораша из Бора, који су већ били неспособни за даље пешачење, одред мађарских и немачких војника, који их је спроводио, убија у селу Абда, пошто је претходно натерао неколицину од њих да ископају заједничку раву.

У тој заједничкој гробници приликом евакуације после рата, нађена је Раднотијева свешница са његовим песмама, које су касније објављене под заједничким насловом „Борска беленица“.

Од 3.600 логораша, колико је кренуло из Бора, само до Баје погинуло је преко 2000. Од преосталог дела многи су касније погинули или умрли у логорима Немачке. На тромесечном маршу смрти највише су страдали заточеници логора „Берлин“, који су у овој колони били најбројнији. Пре повлачења овај логор послужио је као сабирни центар и у њему је извршено принуђавање логораша из неколико околних логора. Ту су извршене и последње припреме и из овог логора кренула је маршевска колона.

Друга група логораша кренула је из Бора крајем септембра 1944. године. У пратњи одреда немачких и мађарских странака и ова група је из логора „Берлин“ пошла истим путем, преко Црног врха за Нагубицу. Међутим, већ на почетку пута ову колону пресреле су јединице XXIII Српске ударне дивизије, заробиле њену оружану пратњу и ослободиле логораше. Из те групе 39 логораша је ступило одмах у јединице НОВЈ²¹ и учествовало у даљим борбама за ослобођење источне Србије.

Последња већа колона логораша, која је такође много страдала у току евакуације из Бора, кре-

²⁰ Др Дани Ролан, Јосеф Југославије 1941 — 1945, Београд, 1973, стр. 44—45.

Запаљени логорски објекти у Бору приликом повлачења немача

нула је уз пратњу немачких странака из логора „Север“. Њу су сачињавали углавном италијански заробљеници, које су Немци довели у Бор крајем 1943. године. Мањи део италијанских заробљеника настрадао је на радилиштима због слабе техничке заштите. Тако се у лето 1944. године на групу од преко 20. италијанских заробљеника, која је радила на проширивању пруге поред Борске реке, срушила велика количина топионичке шљане. Под громадама шљане нашао је смрт и њихов надзорник фолксдојчер Алојз, који их је силом терао да раде на овом несигурном терену²¹. Појединачних погибија било је и на другим радилиштима и у логорима у Бору и на Црном врху, али је највећи број италијанских заробљеника настрадао у току евакуације из Бора.

Немци су са овом колоном кренули у правцу Зајечара и Вршке чуке. У току ове евакуације било је покушаја организованог бекства из колоне, због чега је стрељан већи број заробљеника. Засада, међутим, још нема сигурних података о томе колико је италијанских заробљеника погинуло у току ове евакуације, и шта се са њима догодило у последњим данима окупације.

Споменик борцима НОР-а и жртвама фашистичног терора у Бору лоциран је на месту где су се за време другог светског рата налазили највећи и најзлогласнији немачки логори („Берлин“, а у његовој близини „Север“ и „КЦ“). Из тих логора било је и највише жртва присилне експлоатације и терора. Али, својим јединственим симболима у облику ватре и земљаних хумки овај ће споменик чувати успомену и на друге жртве принудног рада и терора у свим осталим немачким логорима у

овом крају — од Бора до Костолца. Он ће бити посвећен свим југословенским и иностраним радницима који су пали на овом подручју у време немачке експлоатације Бора. Због тога ће овај споменик имати не само локални, већ и најшири друштвени и међународни значај.

²¹ Служба Њемачки Балкански (Фонд немачког грађа, Министарског центра — Бор

СПИСАН
свих логора на подручју Босног рудника:

1. Brünn (логор за принудне, обични логор и КЗ тј. за полит. кривце)
2. Принудни логор код споменика за принудне раднике Рудника
3. Берлин, — мађарски Јевреји
4. Дрезден, — логор, Делегат, пријемна станица ОТ, Балтика
5. Innsbruk
6. Wien (Врстовачка база)
7. München
8. Vorarlberg
9. Graz
10. Bregenz
11. Bayern — Крет
12. Franken
13. Tirol
14. Westfalen
15. Лангсца
16. Sachsen
17. Heidenau
18. Klagenfurt
19. Жарубица
20. Трина црква
21. Holstein
22. Montafon
23. Крепољци (логор за снабдевање)
24. Meklenburg
25. Hessen
26. Thüringen
27. Горњак (манастир, само органи ОТ)
28. Reinland
29. Württemberg
30. Pommern I a.
31. Pommern (у Петровцу/на Млави)
32. Главни логор за снабдевање (у Петровцу на Млави)
33. Пожаревац

Преглед прилива радништва у раздобљу од 15. VII — 15. IX 1943. год. код ОРГ. ТОТ и Д. Б. Р у Бору по окрузима

Ред. бр.	Округ	Орг. ТОТ кон. зам.	Укупно	Д. Б. Р. кон. зам.	Укупно	Придошлих УКУПНО
1.	Београдски	—	53	—	21	74
2.	Зачекарски	—	29	—	78	284
3.	Крагујевачки	11	46	177	4	81
4.	Моравски	6	142	—	16	164
5.	Нишки	140	502	—	161	803
6.	Лесковачки	—	211	15	55	281
7.	Ваљевски	—	14	—	5	72
8.	Пожаревачки	48	1	5	—	—
9.	Народнички	—	1	—	—	—
10.	Ужички	4	371	—	26	401
11.	Краљевачки	—	5	—	—	5
12.	Шабачки	2	2	—	—	2
13.	Митровачки	—	24	—	3	27
СВЕГА:		211	1398	197	369	2175